

Women's Status in Historical Texts: A Cognitive Analysis of Four Persian Works from the Ghaznavid, Seljuk, Khwarazmian, and Mongol Periods

Baran Rezaie¹, Habibollah Abbasi², Effat Neghabi³

Abstract

Women's agency across all historical periods of Iran is a subject worthy of careful consideration and analysis, as the degree of their presence or absence reflects both their social position in each era and the ways patriarchal society engaged with them. Accordingly, this interdisciplinary study, situated at the intersection of literature and cognitive linguistics, employs an analytical–descriptive method and the framework of conceptual metaphor theory to examine four prominent historical texts from the Ghaznavid, Seljuk, Khwarazmian, and Mongol periods. The study investigates the metaphors and source domains utilized in these texts to represent the concept of “woman” and the cultural understanding associated with it. The findings indicate that ideological beliefs and the power of rulers significantly shaped these metaphors, positioning women within a context of instrumental concepts. Moreover, through the projection of implicit political, economic, and physical experiences across linguistic and lexical networks, women's objectification in these texts becomes evident. Ultimately, the research demonstrates that the metaphorical concepts used for women correspond closely to their social representation in reality, reflecting a strong connection between the worldview embedded in discourse and the metaphors employed.

Keywords: women, objectification, historical prose, conceptual metaphor, cognitive linguistics

Received: 23 September 2024 :: Revised: 06 December 2025
Accepted: 14 February 2026 :: Published Online: 09 May 2026

1. PhD Graduate of Persian Language and Literature
e-mail: Masihrz93@Jmail.com
2. Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Karaj, Iran
e-mail: h.abbasi@khu.ac.ir
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Karaj, Iran
e-mail: e.neghabi@khu.ac.ir

How to cite this article:

Rezaie, B., Abbasi, H., & Neghabi, E. (2026). Women's Status in Historical Texts: A Cognitive Analysis of Four Persian Works from the Ghaznavid, Seljuk, Khwarazmian, and Mongol Periods. *New Literary Studies*, 58(4), 1-23.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.89428.1623>

Extended Abstract

1. Introduction

Due to the dominance of patriarchal culture and the prevalence of masculine literature in ancient Iranian society, women in such a cultural context were externally absent yet internally present in the minds and consciousness of the people. This absence is more evident in Persian historical prose than in other literary and cultural texts and therefore requires deeper contemplation—especially since the philosopher-historian Will Durant argues that “*according to the tribal traditions of Central Asia, women among the Turks and Mongols possessed greater rights and held a more esteemed status than in other periods and societies.*” (Durant, 1999: vol. 1, p. 43).

However, do the assertions and concepts found in historical texts related to periods of Turkic dominance over Iran (the Ghaznavids, Seljuks, Khwarazmians, and Mongols) confirm this claim?

2. Methodology

The research method employed in this study is *analytical-descriptive*, based on *cognitive linguistics* and *conceptual metaphor theory*. This approach is grounded in the idea that “cognitive linguistics has gradually evolved into a systematic collective movement within the humanities, aiming at a better understanding of human nature” (Nili-Pour, 2015, p. 12).

Using this framework, we briefly investigate cognitive metaphors of women in four historical texts, each representing a different era: *Tarikh-e Beyhaqi* (Ghaznavid period), *Rahat al-Sudur* (Seljuk period), *Sirat Jalal al-Din* (Khwarazmian period), and *Tarikh-e Jahan-Gusha* (Mongol period).

To achieve this aim, data were first collected from these texts. Then, after identifying the cognitive function of each category of metaphors—each representing a set of conceptual mappings—the data were analyzed to demonstrate how women are represented in classical Persian prose.

3. Conclusion

This study aimed to elucidate the status of women during four periods of Turkic dominance using a cognitive and conceptual metaphor approach. The data were drawn from four historical texts: *Tarikh-e Beyhaqi*, *Rahat al-Sudur*, *Sirat Jalal al-Din*, and *Tarikh-e Jahan-Gusha*.

A descriptive analysis of metaphor types and their mappings reveals that metaphors concerning women in these texts are predominantly *ontological*. The concept of “woman” is frequently conceptualized through domains such as *physical phenomena*, *containers*, and *negative entities*, with the highest frequency observed in *object-based metaphors*.

The domain of history is filled with metaphors in which women are portrayed as tools or inanimate objects of exchange. Although Turkic tribes, in their original cultural context, accorded women a relatively high status, the spread of Islam into Central Asia—and the subsequent cultural interactions among Arabs, Iranians, and Turkic groups—led to the gradual replacement of many indigenous customs with those of the dominant culture. Consequently, the position of women became largely dependent on the conditions of this new socio-cultural environment.

A close examination of metaphorical frequencies shows that the conceptualizations of women reflect the worldview of a patriarchal society. Across these four works, however, representations of women are not entirely uniform.

The findings suggest that during the Seljuk and Khwarazmian periods—still partially connected to their tribal traditions—there are fewer *phenomenal*, *material*, and *container* metaphors, indicating that women retained aspects of their earlier status. In contrast, in *Tarikh-e Jahan-Gusha* and *Tarikh-e Beyhaqi*, where tribal traditions were more deeply influenced by Iranian-Arabic culture, the frequency of such metaphors increases. This may also be attributed to Juvayni’s position within a power-oriented elite, which informs the martial and hierarchical nature of his metaphorical language.

In much of *Jahan-Gusha*, women are depicted as passive and subordinated objects, often exchanged in peace treaties or wartime negotiations, represented through warlike and courtly metaphorical schemata.

Given that historical texts are inherently shaped by political and economic power—where events are narrated from the perspective of rank, wealth, and social status—the historian operating within a courtly context inevitably reflects its dominant ideology. Consequently, the prevalence of a *courtly male perspective* in the cognitive metaphors of these texts—particularly in *Tarikh-e Jahan-Gusha* and *Tarikh-e Beyhaqi*—demonstrates the dominance of men over women. In these works, the objectification of women stands in contrast to the personhood attributed to men; although women are acknowledged as part of social reality, they are often treated as entities requiring control and preservation.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.89428.1623>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۵۲۸

تبیین جایگاه زن در متون تاریخی با رویکرد شناختی

(با تکیه بر چهار اثر از چهار دوره غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول)

باران رضایی^۱، حبیب‌الله عباسی^۲، عفت نقابی^۳

چکیده

خویش‌کاری زن در همه ادوار تاریخی ایران، قابل تأمل و تبیین است؛ چراکه از رهگذر میزان غیبت و حضور زن، هم جایگاه او در هر دوره تاریخی و هم نوع مواجهه جامعه مردسالار با زن را می‌توان تحلیل و تبیین کرد. از این رو، در جستار حاضر که تلاشی میان‌رشته‌ای در حوزه ادبیات و زبان‌شناسی شناختی است، کوشیده‌ایم با روش تحلیلی-توصیفی و رویکرد استعاره مفهومی، این مهم را در چهار متن برتر تاریخی از چهار دوره غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول واکاویم و نشان دهیم هر یک از این نثرهای تاریخی چهارگانه برای بازنمایی مفهوم زن و فهم فرهنگی آن مفهوم، از چه استعاره‌ها و چه حوزه‌های مبدأ برای توصیف زن بهره جسته است. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که باورها و اندیشه‌های ایدئولوژیک و قدرت حاکمان در خلق این استعاره‌ها مؤثر است و همچنین زن در بستری از مفاهیم ابزاری معنا می‌یابد و با تسری مفاهیم ضمنی سیاست و اقتصاد و تجربه‌های فیزیکی در شبکه‌های زبانی و واژگانی، شیئیت زن در این متون قابل مشاهده است؛ بنابراین، آنچه از این پژوهش حاصل شد، این است که مفاهیم استعاری به کار گرفته شده برای زن با صورتی که در جهان واقعی بر او دلالت می‌کند، متناظر است که حاکی از ارتباط تنگاتنگ جهان‌بینی گفتمان با استعاره‌هاست.

کلیدواژه‌ها: زن، شیئیت، نثر تاریخی، استعاره مفهومی، زبان‌شناسی شناختی.

e-mail: Masahrz93@Jmail.com

e-mail: h.abbasi@khu.ac.ir

e-mail: e.neghabi@khu.ac.ir

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی

ارجاع به این مقاله:

رضایی ب.، عباسی ح.، و نقابی ع. (۱۴۰۴). تبیین جایگاه زن در متون تاریخی با رویکرد شناختی (با تکیه بر چهار اثر از چهار دوره غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول). جستارهای نوین ادبی، ۵۸(۴)، ۲۳-۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.89428.1623>

۱. مقدمه

به دلیل سلطه فرهنگ مردسالار و سیطره ادبیات مذکر در جامعه قدیم ایران، تا حدودی زن در چنین جامعه و فرهنگی، غایب بیرونی و حاضر پنهان در ذهن و ضمیر مردم ایران بوده است. این غیبت در متون تاریخی نثر فارسی از دیگر متون ادبی و فرهنگی ما مشهودتر و همچنین در متون تاریخی، بایسته تأمل بیشتر است؛ به ویژه که فیلسوف مورخ، ویل دورانت معتقد است: «بنا بر سنت‌های قبیله‌ای آسیای مرکزی، زنان در بین ترکان و مغولان، حقوقی بالاتر و مقامی بالاتر از سایر دوره‌ها و حکومت‌ها دارا بوده‌اند.» (دورانت، ۱۳۷۸، ص. ۴۳/۱).

اما آیا گزاره‌ها و مفاهیم موجود در متون تاریخی که به دوره‌های حاکمیت عنصر ترک (ترکان غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول) بر سرزمین ایران مربوط می‌شود، این باور را تأیید می‌کنند؟

۱.۱. طرح مسئله تحقیق

در این جستار کوشیده‌ایم فرآیند پنهان ذهنی حضور زن را از طریق مطالعه زبان با رویکرد زبان‌شناسی شناختی و استعاره مفهومی، در چهار متن برتر تاریخی این چهار دوره سیطره ترکان بر ایران زمین بکاوییم. این چهار متن تاریخی عبارت‌اند از: تاریخ بیهقی، راحة الصدور، سیرت جلال‌الدین و تاریخ جهانگشا. ضمن بررسی این متون تاریخی که بستر مناسبی برای تبلور ارزش‌ها و باورهای اجتماع روزگار خود هستند، تلاش کردیم مفاهیم استعاره‌ای که از زن در این متون وجود دارد، استخراج و با توجه به حوزه‌های مبدأ و نوع نگاهت، آن‌ها را دسته‌بندی کنیم و از این رهگذر، خویش‌کاری زن را در چهار متن از چهار دوره تبیین کنیم.

۲.۱. پیشینه تحقیق

اگرچه پژوهش‌های گسترده‌ای درباره زن و جایگاه او در فرهنگ و ادب فارسی صورت گرفته است، اما پژوهش‌های مستقلی که سیمای زن را از منظر استعاره شناختی کاویده باشند، اندک‌اند. در طی جست‌وجوی خویش تنها به یک مقاله، یک رساله و دو پایان‌نامه برخوردیم که شخصیت زن را بر اساس استعاره مفهومی لیکاف و جانسون واکاویده بودند: رساله دکتری «استعاره مفهومی درباره زن در آثار پروین اعتصامی، سیمین بهبهانی و فروغ فرخزاد» از زهرا قاسمی (۱۳۹۵)؛ نویسنده در این رساله به بررسی و مقایسه استعاره‌های مفهومی زن در اشعار سه شاعر معاصر زن پرداخته و در نهایت، با ذکر تازگی یا تکراری بودن استعاره‌ها، مقایسه‌ای از آن‌ها انجام داده است. زهرا قاسمی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای مستخرج از همین رساله با عنوان «بررسی استعاره‌های مفهومی زن در شعرهای فروغ فرخزاد»،

استعاره‌های با قلمرو مقصد زن را در اشعار فروغ فرخزاد با رویکرد شناختی بررسی و در نهایت به میزان خلاق یا متعارف بودن این استعاره‌ها اشاره کرده است. دو پایان‌نامه با عنوان «بررسی استعاره زن در متون نوشتاری زبان فارسی از دهه ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷» از سمیرا ثامنی (۱۳۹۳) و «استعاره زن در متون نوشتاری فارسی از ۱۳۵۷ به بعد» از افسانه دفتری‌نژاد (۱۳۹۲) با بررسی چند رمان انتخابی به تقسیم‌بندی حوزه‌های مبدأ در مفهوم‌سازی استعاری از زن پرداخته و این نتیجه را به دست آورده‌اند که استعاره‌های مربوط به حیوانات، بسامد زیادی در استعاره‌های مرتبط با زن دارند. با توجه به نمونه‌ها و شواهد یافت‌شده، نوشتاری پژوهشی یافت نشد که زن را از منظر استعاره مفهومی در متون منثور کهن فارسی، به‌ویژه متون تاریخی، واکاویده باشد.

۳.۱. روش و چارچوب تحقیق

روش پژوهش که در این جستار به کار بسته‌ایم، روش تحلیلی-توصیفی با رویکرد زبان‌شناسی شناختی و استعاره مفهومی است؛ چراکه «زبان‌شناسی شناختی به تدریج به یک جریان و حرکت جمعی روشمند در مطالعات علوم انسانی به سوی شناخت بهتر انسان تبدیل شده است.» (نیلی‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۱۲). با این روش سعی داریم به‌طور اجمالی استعاره‌های شناختی زن را در چهار متن از چهار دوره تاریخی (تاریخ بیهقی، به‌عنوان تاریخ غزنویان؛ راحة‌الصدور به‌مثابه تاریخ سلجوقیان؛ سیرت جلال‌الدین، گزارش تاریخ خوارزمشاهیان و تاریخ جهانگشا درباره تاریخ مغول) بکاوییم. برای نیل به مقصود خویش، ابتدا داده‌هایی از این متون جمع‌آوری شد، سپس بعد از تعیین کارکرد شناختی هر دسته از استعاره‌ها که طبقه‌ای از نگاهت‌ها را در برمی‌گیرند، با شواهدی به تحلیل داده‌ها و بازنمود نقش زن در متون منثور کهن فارسی پرداخته شد.

۲. استعاره مفهومی

در بلاغت سنتی، استعاره، شگردی زینتی و خاص زبان ادبی و مربوط به قلمرو واژگان است؛ اما در مطالعات ادبی جدید، به‌ویژه پس از پدید آمدن شاخه علوم شناختی، نگاه به استعاره سنتی دگرگون شد و برخی از نظریه‌پردازان جدید تحت تأثیر کتاب استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم، اثر لیکاف و جانسون آمریکایی معتقدند ساختار هر زبان، ساختاری استعاری است و زبان بدون استعاره فاقد هویت است یا به تعبیر کوین تیلیان (Quintilianus) تقریباً تمام آنچه ما می‌گوییم، نوعی استعاره به حساب می‌آید (ساسانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۴).

لیکاف و جانسون استعاره را امری ذهنی و مربوط به عقاید، باورها و اعمال انسان می‌دانند و بر این باور هستند که

نظام ادراکی انسان بر پایه تصویرسازی و مفهومی کردن شکل می‌گیرد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵، ص. ۱۲)؛ یا به تعبیری جوهر و اساس استعاره، درک و تجربه چیزی بر اساس چیز دیگر است که به یکی قلمرو مبدأ و به دیگری مقصد گفته می‌شود. از این دو حوزه مفهومی، «حوزه مبدأ» مفاهیم را عرضه می‌دارد و «حوزه مقصد» آن‌ها را دریافت می‌کند و از این طریق، مفاهیم عرضه‌شده فهمیده می‌شود. حوزه مقصد، عموماً انتزاعی‌تر است و حوزه مبدأ عینی‌تر (Kovecses, 2002, p. 4). استعاره مفهومی که مفاهیم ذهنی را به وسیله مفاهیم عینی و حسی قلمرو مبدأ مفهوم‌سازی می‌کند، سه رکن دارد: نگاشت، حوزه مبدأ، حوزه مقصد:

«نگاشت، مفهوم اصلی در استعاره‌های مفهومی و بیان‌کننده رابطه تناظری بین مجموعه مفاهیم ذهنی و مفاهیم عینی است.» (Grady, 2007, p. 190).

درواقع نگاشت‌ها که حوزه‌های مفاهیم را بازنمایی می‌کنند، قیاس‌هایی هستند که به‌طور گسترده در قالب جمله‌های اسنادی بیان می‌شوند. لیکاف و جانسون استعاره مفهومی را به سه دسته تقسیم می‌کنند:

۱. استعاره جهت‌مند (Orientational): در این استعاره، نظام کاملی از مفاهیم با جهت‌های مکانی پیوند دارد و بر تجربه‌های جسمانی مبتنی است. تقابل‌های بالا یا پایین، جلو یا پشت، راست یا چپ، مرکزی یا حاشیهای، درون یا بیرون هستند که بر مبنای تجربه، فرهنگ و ساختار بدنی انسان و چگونگی تعامل او با محیط شکل می‌گیرند و به مفاهیم، بُعد و جهت می‌دهند.
۲. استعاره هستی‌شناختی (Ontological): در این استعاره وقتی اطلاع چندانی از مفاهیم نداریم، بر اساس پاره‌ای از تجربیات، آن‌ها را استدلال می‌کنیم؛ برای مثال، درک شخصیت زن، با استعاره هستی‌شناسانه در هسته‌مندهایی مثل نور، شیء، درخت، بیماری و... مفهومی می‌شوند؛ مثلاً جنبه‌های خاص از بیماری یا درخت یا... برگزیده می‌شوند و بر اساس این جنبه‌ها، حوزه مقصد درک و دریافت می‌شود که خود این استعاره‌ها، علاوه بر بیان نوع نگاه و اندیشه به آن مفهوم (مقصد)، چگونگی عملکرد را نیز درباره آن مشخص می‌سازند. وقتی گفته می‌شود «زن بیماری است»، این مفهوم تداعی می‌شود که بیماری، شخص را ناتوان و ضعیف می‌کند، قدرت حرکت را از او باز می‌گیرد و حتی می‌تواند او را از پای دریاورد.

۳. استعاره ساختاری (Structural): در این استعاره مفهوم‌سازی حوزه مقصد بر پایه تجربه‌های فرهنگی و اجتماعی صورت می‌گیرد؛ مثلاً وقتی می‌گوییم «زن شیء است»، تمام ویژگی‌های شیئی را اعم از انفعالی بودن، صاحب و مالک‌داشتن، مورد معامله قرارگرفتن، پنهان و آشکار و قابل عرضه‌بودن و... را می‌توانیم در خرده‌استعاره‌هایی مثل «زن انگشتر است» یا «زن مروارید است»... به کار ببریم؛ اما در استعاره هستی‌شناختی که زن به‌عنوان بیماری یا درخت

معرفی می‌شود، موارد تعمیمی آن بسیار اندک و محدود است. در واقع، پایهٔ تجربه در استعاره‌های جهت‌مند و هستی‌شناختی برخلاف استعاره‌های ساختاری، بیشتر فیزیکی و جسمی است.

۳. منزلت زن در دورهٔ حاکمیت ترکان

تاریخ فقط حوادث و وقایع محسوس نیست، بلکه سیر اندیشهٔ انسانی است. پشت سر هر حادثهٔ انسانی، اراده، اندیشه، احساس و عاطفهٔ او قرار دارد (زریاب خوبی، ۱۳۶۸، ص. ۳۴). جایگاه زن در اندیشه و احساس در دوران استیلای ترکان و مغولان، با قبل و بعد از آن دوره‌ها متفاوت است؛ چه زنان با بیرون آمدن از پس پرده، به سلطنت یا حکومت می‌رسند و یا غیر مستقیم با فرزندان خود در کار سلطنت همسران شریک می‌شوند. (درواقع با استیلای این حکومت‌ها بر ایران اهمیت و قدرت زن افزایش یافت و از حقوق مادی و معنوی مساوی با مرد برخوردار شد، به‌ویژه مغول، سنت احترام و اهمیت به زن را بر زمینهٔ مطلوب و استواری که در طول دو قرن ونیم بر ایران فراهم شده بود، گسترده.) (بیانی، ۱۳۸۸، ص. ۹).

گفتنی است با ورود ترکان به ایران، زمینهٔ آمیزش آن‌ها نیز با عناصر بومی فراهم می‌شود و در نتیجه، در نحوهٔ نگرش و بینش آنان تغییراتی پدید می‌آید و تا حدودی از آزادی عملشان کاسته می‌شود. با توجه به استعاره‌های مفهومی موجود در این متون، می‌توان چنین دریافت. «زنان هیئت حاکمه در حکومت‌های غزنویان، سلجوقیان، حکومت‌های محلی قراختائیان کرمان و سلغریان فارس و حکومت خوارزمشاهیان در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی نقش و عملکردهای مختلفی داشته‌اند.» (قدیمی قیداری و فرجی، ۱۳۸۷، ص. ۲۳).

غزنویان که عمدتاً غلام بودند، چندان جذب دربار سامانیان شده بودند که برخی از آنان برای خویش نسب ایرانی جعل می‌کردند. اینان با رسوم بومی خویش پیوند زیادی نداشتند؛ از این‌رو، برخلاف سنت ترکان چندان به زن اهمیت نمی‌دادند. به‌طور کلی، زنان در دورهٔ حاکمیت غزنویان که حکومتی نظامی بود و ارتشی چندملیتی داشت و خاستگاه غلامان بود، از نظر فرهنگی، سیاسی و اجتماعی کارکرد چندانی نداشتند و از آزادی عمل برخوردار نبودند. «با توجه به اینکه زندگی قبیله‌ای نقش مستقیمی در آزادی و نفوذ بیشتر زنان داشت، لذا به خاطر عدم حضور و نقش قبایل در حکومت غزنوی، زنان به‌جز مورد استثنایی «حُرّه خُتلی»، در مقایسه با دیگر حکومت‌های ترک حاکم در ایران، از نفوذ و آزادی عمل خاصی برخوردار نبودند.» (قدیمی قیداری و فرجی، ۱۳۸۷، ص. ۵).

چنان‌که در نمونه‌های به‌دست آمده از تاریخ بیهقی می‌بینیم، در آن دوره زن وسیله‌ای است برای رسیدن به اهداف سلطه‌جویان، یا حتی وسیله‌ای است برای حفظ روابط حسنه بین سلطان و همسایگان سرزمین‌ها. در دوران سلجوقی

نیز زنان چنین نقشی داشتند. «سلجوقیان قبایلی صحرائشین و بیابانگرد بودند که در زمان سلجوق، نیای خود، بیلاق و قشلاق می کردند.» (آق‌سرای، ۱۳۶۲، ص. ۱۰). روابط حاکم بر زندگی آن‌ها، قبیله‌ای بود:

«یکی از رسوم قبیله‌ای که سلجوقیان نیز از آن پیروی می کردند، رسم ازدواج با قبایل، خاندان‌ها و صاحبان قدرت برای تحکیم موقعیت خود بود که در پیروی از همین سنت، آن‌ها با قبایل و قدرت‌های مختلفی، از جمله خلفای عباسی، پیوند زناشویی برقرار کردند.» (ابن اثیر، ۱۳۶۸، ص. ۳۲۰/۶).

همین سنت ایجاد پیوند زناشویی با قبایل مقتدر و صاحبان قدرت موجب اقتدار زنان و ایفای نقشی مؤثر در ساختار حکومتی دوره سلجوقی شد.

در دوره نسبتاً کوتاه خوارزمشاهیان، برای نزدیکی حکام و سلاطین به یکدیگر، عمده ازدواج‌ها در دربار، رنگ سیاسی داشت. زنان در این دوران در امور سیاسی و کشورداری و حتی در میدان جنگ حضور داشتند. در این روزگار، به دلیل اهمیت داشتن دختران بین این ترکان، پسر و دختر تقریباً ارزش یکسانی داشتند و عاداتی همچون زدن نقاب و روبند بر چهره و زندگی کردن در پشت پرده اندرونی و حرم‌سرا، که پس از اسلام آوردن در بین زنان ترک رواج یافته بود، از سوی زنان چندان مراعات نمی شد. ابن فضلان (۱۳۴۵، ص. ۶۹) در سفر به سرزمین غزاها، آنان را بی‌اعتنا به پوشاندن بدن و صورت دیده است. البته این امر دلیل بر بی‌عفتی آنان نبوده است.

در زمان مغول، بنا بر سنت معمول، زن در قبیله دوشادوش مرد کار می کرد، حتی در گرداندن چرخ‌های اقتصادی جامعه ایلی، نقشی مهم‌تر و برتر از مردان داشت و از احترام خاصی برخوردار بود. «در این دوران برخلاف اقوام دیگر، دختردار شدن نه تنها مذموم نبود، بلکه با توجه به نوع و شیوه زندگی مغول که حضور زن را مفید کرده بود، دختران مقام والایی داشتند؛ چنان‌که سلاطین مغول در زمان دختردار شدن برای هم‌نامه‌های تبریک‌آمیز می نوشتند.» (نخجوانی، ۱۹۶۴، صص. ۴۲۲-۴۲۳).

در این دوران خاتونان علاوه بر مقام حکمرانی ایالات، در کار ملک و فرمانروایی با شوهر خود سهیم بودند و رسماً در مجالس حضور می یافتند و در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت داشتند. (تاریخ سرب مغولان، ۱۳۵۱، ص. ۸۸). این همه، تصویری از زن است که پژوهشگران این حوزه، به‌ویژه بیانی، از زن در دوره حاکمیت ترکان در ایران در آثار تحقیقی خود عرضه می دارند. اکنون، با تکیه بر چهار متن تاریخی که هرکدام گزارش تاریخی مبسوطی از هر دوره ارائه کرده است، با رویکرد استعاره مفهومی به تجزیه و تحلیل داده‌هایی می پردازیم که از مطاوی این متون استخراج شده است.

تحلیل

۴. استعاره‌های مفهومی زن در متون تاریخی

گزاره‌های زبانی مربوط به زن در این چهار متن تاریخی، نسبتاً بسیار است؛ از این رو، تلاش می‌کنیم در چارچوب استعاره مفهومی تبیین سازیم که زن با کدامیک از عناصر استعاری موجود در این گزاره‌ها پیوند برقرار می‌کند و باز مفهوم‌سازی زن در تصاویر و انگاره‌های جانوری، اشیاء، طبیعت، زمان و ... به چه میزان و اندازه‌ای است. با توجه به شواهد و نمونه‌های موجود در گفتمان تاریخی، بخشی از دانش، متعلق به پدیده‌های اقتصادی است که در مفهوم‌سازی استعاره‌ها فعال می‌شوند یا در مرکز توجه قرار می‌گیرند. همچنین، اختلاط ملل و اقوام مختلف، آمیزش فرهنگ اراضی مفتوحه دوران اسلامی و تعاملی که بین آن‌ها از طریق مبادله صورت می‌گرفت، باعث شده است که زن همچون کالایی تجملاتی با جذابیت‌های جلوه‌گرانه‌اش قابل تجارت فرض شود و یا با اهداف سیاسی، به‌عنوان غنیمت جنگی، هدیه و پیشکشی قابل نقل و انتقال به حساب آید. همین موارد، بر فرآیند زبانی تأثیر گذاشته و مفهوم‌سازی زن را با شیء و اجسام مادی امکان‌پذیر کرده است. مادی و جمادی بودن استعاره‌های زن در متون تاریخی، درک ما را از او به سمت مفاهیمی چون کالا و ابزار سوق می‌دهد که رابطه طرح‌واره‌های استعاری با ساختار ذهنی و جهان‌بینی نویسنده را تأیید می‌کند.

۱.۴. استعاره مفهومی پدیده‌ای و مادی

گزاره بنیادین و محوری در متون تاریخی، بی‌جان‌نگاری و شیئیت زن است. «نگاشت‌های استعاری، از نظر عمومیت و فراگیری با هم متفاوت‌اند؛ برخی بسیار شایع‌اند و به نظر جهانی می‌رسند، در حالی که برخی دیگر وابسته به فرهنگ خاص می‌باشند.» (هاشمی، ۱۳۹۴، ص. ۳۳).

درواقع نگاشت‌های محوری، بازتاب‌دهنده تفکر اصلی هر گفتمان هستند. شیئیت و ماده‌بودن زن، به‌عنوان یک نگاشت مرکزی، در متون تاریخی بر پایه تجربه اجتماعی-سیاسی صورت گرفته است. گرچه زن به‌عنوان کالای تجاری، استعاره‌ای است که در بیشتر گفتمان‌ها مورد توجه بوده است، اما گفتمان تاریخی توجه و اقبال خاصی به این مفهوم نشان داده است. بیشتر استعاره‌های پراکنده در مورد زن، در متون دوره‌های غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول نیز در زنجیره‌ای از استعاره‌های جمادی شکل گرفته است.

استعاره به گفته لیکاف، طرح‌واره‌ای با مقیاسی گسترده است و استعاره‌های متنوع زیادی را در بر می‌گیرد که همگی آن‌ها با هم در ارتباط و به یک مفهوم وابسته‌اند؛ مثلاً مروراید یا هر چیز قیمتی، بسط‌هایی برای طرح‌واره «زن کالا

است.»، هستند. زمانی که زن را به مثابه «دُز» یا «مروارید» مفهومی می‌کنیم، اطلاع و دانش خود را از حوزه کالا، آن هم کالای قیمتی (مروارید) به سمت زن می‌بریم که این شیء قیمتی باید در پرده باشد تا دچار آسیب و تعرض نشود؛ بنابراین، او همچون دارایی و کالایی است که در حین پوشیدگی، نیاز به مراقبت دارد و باید از آن محافظت کرد تا در موعد خاصی برای جلب توجه و نظر اربابان زر و زور، زینت و جلا داده شود و در معرض نمایش گذاشته شود یا با تنظیم معاهده‌ای، در اختیار کسی قرار گیرد.

با توجه به اینکه بیشتر مفاهیم مادی انسان‌ها با تجربه‌های روزانه آن‌ها از کالا و شیء مرتبط است، بسیاری از مفاهیم زن نیز با چنین استعاره‌های عینی ساخته شده‌اند و ساختار کالایی بودن زن برگرفته از همین ساختارهای ذهنی است. ملزوماتی مانند به‌دست آمدن، در پنجه کسی افتادن، پای مال شدن و ...، در بیشتر نمونه‌ها، شبیهت زن را مفهومی‌تر می‌کند. با این استعاره‌ها، می‌توان به شناختی از تعامل جامعه با زن دست یافت و به نگاهی مرکزی «زن شیء است.»، در متون تاریخی رسید. زن در این متون با اهداف سیاسی و اقتصادی، به‌عنوان باج، بین ملوک مرزی و غیر مرزی، رد و بدل می‌شود و مفهوم او بر اساس حساسگری‌های سیاسی و مالی و مصالح مملکتی، تعیین می‌شود. با توجه به نمونه‌ها، درمی‌یابیم که بیشتر ازدواج‌های درباری بار معنایی سیاسی-اقتصادی دارد و به‌عنوان یک قرارداد، پیمان یا معاهده قابل تصور است یا نمونه‌هایی چون ودیعه و امانت نامیدن زن به چگونگی کاربرد او در تصور ذهنی برمی‌گردد. همچنین تعلق مفهوم زن به حوزه کالا، این تعابیر را به وجود می‌آورد که پویایی، متوجه مرد و ایستایی، متوجه زن است؛ به طوری که زن در نظام یا ساختاری متشکل از واحدهای به هم وابسته در هیئت شیء جامد و قاب‌گرفته و منظره یا تابلوی تماشایی تصویر و مرد، به‌عنوان موجودی جاندار، ناظر و تماشاجی نشان داده می‌شود.

در نمونه‌های دیگر بر حسب درک مشابهی که در استعاره‌ها از واژه‌های مربوط به حوزه حیوانی، بندگی یا هر موجود ناقص و معیوب با زن شکل می‌گیرد، این تصور تقویت می‌شود که اگر هم زن در هیئت جاندار نشان داده شده است، جاندار است منفی، آسیب‌رسان، معیوب و گاهی ننگ‌آور. کاربرد چنین استعاره‌هایی درباره زن با سازوکار تحقیری، تنها نظام زبانی نیستند، بلکه در بردارنده معنای ذهنی هستند که دلالت بر نقص و حقارت زن دارند و در واقع صورت نشان‌دار زن هستند. «صورت نشان‌دار، صورتی است که از صورت هنجار منحرف شده است؛ به عبارت دیگر، صورت عادی‌تر و مهم‌تر، صورت بی‌نشان است و در بسیاری از موارد زن به صورت نشان‌دار و مرد به‌عنوان عنصر بی‌نشان مطرح می‌شود.» (محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۱۱).

در اینجا به تحلیل نمونه‌هایی از استعاره‌های مفهومی با قلمرو مقصد زن، به تفکیک نگاهی می‌پردازیم:

۱.۱.۴. زن به مثابه شیء قابل انتخاب و بخشش

ویژگی‌هایی چون ازبین‌روندگی، منتقل‌شوندگی، مصرفی بودن و ...، مبسوط‌ترین مفاهیم برای ارجاع به کالا هستند. زن و کالا از نظر انتقال‌پذیری، بی‌اختیار بودن و ... یکسان‌اند و به مالک یا صاحب و نگهدارنده نیاز دارند. بینش و نگاه مصرفی درباره زن، که در بیشتر استعاره‌های این گفتمان دیده می‌شود، گاهی مبنای عقیدتی و دینی داشته است:

«راضی شدم که دختر خود را که اعزّ اشیاءست نزد من، به وی دهم و هر چه خواهد از این خزاین و جواهر بذل کنم.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴).

«درین حالت نیز سبب آنک عفو در مقدمه فرمان شده بود، خون او ناریخته بماند؛ اما زنان و فرزندان و حواشی و مواشی و صامت و ناطق را تحویص کردند.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۳۸۱).

«فرزندان سرپوشیده خویش را به نام ایشان کنیم تا دانسته آید.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۹۹۲).

به‌نام‌زدن، تداعی‌گر شیئیت یا مکاتبت است و تصویری که در ذهن ما همراه با عبارت «به نام کسی زدن» ذخیره شده است، با شیء مطابقت دارد.

«به حکم آنکه داماد بود، بحره زینب، دختر امیر ماضی، رضی الله عنه، که به نام او شده بود تا به معونت او بخارا و سمرقند و آن نواحی از علی تگین بستاند.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۷۴۸).

«آن ودیعت که به نام ما نامزد کنند، از فرزندان و سرپوشیدگان کرائم باید که باشد از آن خان.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۱).

ودیعه و امانت نامیدن زن به چگونگی کاربرد او در تصوّر ذهنی برمی‌گردد و تعلق مفهوم زن به حوزه کالا، این تعابیر را به وجود می‌آورد. بر حسب درک مشابهی از واژه‌های کالا و عرضه و تقاضا، جایگزینی این‌ها (زن و کالا) توجیه می‌شود.^۱

۲.۱.۴. زن به مثابه شیء ظریف و قیمتی

«دژی که در صدف خاندان کریم در حصن حصانت بلبلان عقل و رزانت تربیت یافته بود در عقد سلطان منعقد شد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۱/۱).

زن همچون مرواریدی است که در حین پرورش در پوشیدگی نیاز به مراقبت نیز دارد و باید از آن محافظت کرد تا زمانیکه در اختیار کسی قرار بگیرد.

«منکوحه او که هم شاخ ملک اشرف بود آنجا بود. سلطان او را در ستر عصمت با فنون عاطفت و مرحمت باز فرستاد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۲/۲).

زن، شیء ظریفی است که با نهایت ملامت در قابی از پوشیدگی باید آن را حمل کرد و انتقال داد.

«حره کالجی را دختر امیر سبکتکین آنجا آوردند و در پرده امیر ابوالعباس قرار گرفت.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱/۱). زن در مفهوم مزروف (ماده، شیء) داخل ظرفی قرار می‌گیرد تا سالم و محفوظ بماند.

۳.۱.۴. زن به مثابه شیء قابل لمس^۲

«هرکس از ربات حجال در دست رجال آمدند و در پنجه هر گدایی پای مال گشتند.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۶/۲).

ملزوماتی مانند به‌دست آمدن، در پنجه کسی افتادن و پای مال شدن، شیئت زن را مفهومی تر می‌کند.

«سال آخر نرسید که مخدره ملک اشرف در دست سلطان آمد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۷/۲).

۴.۱.۴. زن به مثابه شیئی انتقال‌پذیر

«اما دختران سلطان را هر یک به مرتدی دادند، به غیر از سلطان خاتون که توشی خان، پسر چنگیز به خود مخصوص کرد.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۶۰).

«دختر هزار اسف ملک الجبال را جهت وی بخواست.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۳۹).

«دختر سلطان را از بهر یونس خان بخواسته و بازگشته.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۶۶).

«داود را ولی عهد کرد و گوهر خاتون، دختر خود را بدو داد.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۲۲۷).

«در اصلاح جانب و اختصاص او به خود رغبت نمود و وزیر شرف‌الملک را بدو فرستاد و دختر را جهت خود خطبه کرد.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۷).

«مگر آن دو سرپوشیده را که بدورها باید کرد.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۲).

«این سرپوشیدگان را به من ارزانی دارد و پوششی و قوتی که از آن گریز نیست.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۲).

واحدهای دستوری به‌کاررفته در جمله‌ها و نمونه‌های یادشده معنادارند؛ «از جهت، از بهر، بدو ارزانی داشتن و...»، دارای مفهوم مالکیتی هستند.

۵.۱.۴. زن به مثابه دارایی و اندوخته

«بعد از او املاک و اسباب هیچ بنماند و زن و فرزند نیندوخت.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۴۴).

۶.۱.۴. زن به مثابه منظره، تابلو یا کتاب مصور

«در خواتین و حظایای او نظاره می‌کردست و ثياب و لآلی و مرصعات ایشان مطالعه» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۰/۱).

منظره یا تابلوی تماشایی بودن زن، در نظام یا ساختاری متشکل از واحدهای به هم وابسته شکل گرفته است و به عنوان شیء منفعل در شکل بت، منظره و تابلو با حضور قرینه‌هایی توجیه می‌شود.

«او دائماً به تماشا و عشرت و معاشرت با پری‌چهرگان خوش طلعت اشتغال داشتی.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۷/۱)

تصویری که از مفهوم این جمله در ذهن شکل می‌گیرد، موقعیت مکانی یا جمادی زن است که با توجه به تعبیر «اشتغال داشتن» سنجیده می‌شود که ناظر یا تماشاچی مشغول تماشای تابلوی نقاشی است.

۷.۱.۴. زن به مثابه باج سیاسی

«بنیاد مهادنت نهاد بر آنکه دختر خود طوغاج‌خاتون را به من دهد.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳).

بنیاد صلح و آشتی بین طرفین بر پایه هدیه و پیشکشی (باج) است.

«اگر مصلحت فرمایی، دختر خود را در حباله تو آرم تا دوستی مؤکد شود و از طرفین اعتماد و اعتداد حاصل گردد.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۰).

«دیگر آنکه دختر سلطان را جهت پسر سلطان علاء‌الدین خواستند تا بدان واسطه الفت مؤکد گردد.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۲۳۵).

«خواهر خود، ایشی‌خاتون را به زنی به وی داد تا بر طاعت ثابت نماید.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۹۹).

توصیف‌گری‌هایی که به واسطه برخی واحدهای زبانی صورت می‌گیرد، باعث می‌شود تا مفهومی تازه پدید آید؛ مفاهیمی که در واقع به عنوان دایرةالمعارفی از موضوعات اجتماعی- فرهنگی در قالب استعاره تفسیر می‌شوند.

«به حکم آنکه داماد بود، بحره زینب، دختر امیر ماضی، رضی الله عنه، که به نام او شده بود تا به معونت او بخارا و سمرقند و آن نواحی از علی تگین بستاند.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۷۴۸).

در نمونه یادشده، صورت زبانی «به نام کسی شدن»، صورت دستوری «تا» و فعل «بستاند»، راهنمایی‌کننده به معنا و مفهوم همان صورت است؛ مثلاً توصیف زن به عنوان ابزار سیاسی باج، از ساختار جمله و پیوند میان عبارت‌های واژگانی امکان‌پذیر می‌شود.^۳

۸.۱.۴. زن به مثابه حس

«سلطان ملکه را به خویش راه داد دیگری ملکه را به خویش راه داد سال آخر نرسید که مخدّره ملک اشرف در دست سلطان آمد» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۷/۲).

به خویش راه‌دادن، نقش ارجاعی و اشاره‌ای به احساس یا حس را دارد و به ما اجازه می‌دهد که زن را به‌عنوان حس تصور کنیم.

۹.۱.۴. زن به‌مثابه نور

«ماه و مشتری در غیرت پری‌وشان آفتاب‌پیکران، سوکوار در میان خاکستر نشسته و مغنیان در حضرت خسرو جهان باربدووار لب به نوا گشاده و حاضران دیگر.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۰۷/۱).
«کورخان را دختری بود که صورت ماه عکس رخ او بود و سورت حسن در شأن او منزل گشته و در عصر خود یوسف مصر بود.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۳).

مؤلف‌های معنایی میان زن و منبع نور وجود دارد و به واسطه وجود عبارتهایی چون سوگواربودن ماه و مشتری از ملاحظه معشوق یا درخشندگی ماه به واسطه انعکاس عکس دختر در او، همچون قرینه‌هایی بر نورانگاری زن هستند.
«کورخان دختر امیری بزرگ را که غیرت زهره و مشتری بود نامزد خود کرده بود.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۹۳/۲).

۲.۴. استعاره مفهومی ظرف یا مکان

اگر طبق گفته عبدالکریمی (۱۳۹۳، ص. ۱۵۰) مفاهیم ذهنی انسان‌ها را بیشتر از مفاهیم واژگانی ای بدانیم که در اختیار دارند، دانش مربوط به مفهوم زن در متون تاریخی، تنها بخشی از مفاهیم ذهنی جامعه بوده که معمولاً برگرفته از محیط درباری است و از طریق واژگانی چون «در دست آمدن»، «تصرف‌شدن» و «صاحب‌شدن» درک می‌شود. زن به‌عنوان دژ، قلعه، مکان یا شیء قابل تصرف، الگوسازی می‌شود و زنجیره رفتاری با او نیز بر اساس همین الگوسازی انجام می‌گیرد. الگوسازی زن در معنای مکان، دارای پیامدها و عواقبی چون قابل فتح، غضب، تعرض و قابل محاصره بودن است. پیوند صورت‌های زبانی با معنای آن‌ها قابل تعرض بودن زن را همچون مال و ملک نشان می‌دهد. زن به‌عنوان مکان قابل تعرض، محل آسیب و پاشنه آشیل مرد است و نوع برخورد با او جمادگونه است؛ جمادی که در سایه مالکیت معنا می‌یابد. جمادی یا شیئیت زن، مشروعیت مالکیت را به مرد می‌بخشد.
خصوصیات اشیاء تحت تملک بودن است. (لیکاف و جانسون، ۱۷۹، ص. ۱۳۹۵).

«کورخان دختر امیری بزرگ را که غیرت زهره و مشتری بود، نامزد خود کرده بود، چون محکوم حکم کوچک گشت، آن دختر را کوچک در تصرف درآورد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۹۳/۲).

عبارت زبانی «در تصرف آوردن» زن در حوزه مکانی یا شیئی تصویر می‌شود.

«رسم مغولان و ایغوریان بر آن است که پسر بر زن پدر حاکم باشد و به زوجیت تصرف نماید.»
 (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۲).
 «اگر صلاح باشد قضاة و معارف را نزدیک او فرستیم و با او میثاقی کنیم که حرم اتابکی و متصلان او را تعرضی نرساند.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۷).
 «اکنون خوش می خوریم و خوش می خسیم و بر جان و مال و حرم و ضیاع و املاک ایمنیم که به روزگار دیلمان نبودیم.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷).
 «کار ملک، چون فخرالدوله و صاحب اسمعیل عباد به زنی و پسری عاجز افتاد.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹).

افتادن به چیزی، به گونه‌ای زن، مکان فرض شده است که ملک در آن افتاده است.

«تدبیر کارها با رأی زنان افتاد تا بنیادها که پدرش نهاده بود مضمحل شد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۵۰/۳).

تدبیر کارها در رأی زن که جزئی از وی است افتاده و از بین رفته است.

۳.۴. استعاره مفهومی جاندار منفی (دیگری)

با پردازش اطلاعات دریافت‌شده و طبقه‌بندی کردن آن‌ها در ذهن، به این دانش می‌توان رسید که بیشتر تعابیر و عناصر زبانی درباره زن به تحقیر او ختم می‌شود؛ به طوری که او در مفهوم دیگری و با ویژگی‌های انفعالی در مقابل مرد فعال قرار می‌گیرد. حال این دیگری، یا شیء است که بدان اشاره شد، یا جاندار است، جاننداری در قالب حیوان یا بنده (برده) که در محور عمودی با جاندار دیگر، یعنی مرد در مرتبه پایین‌تری قرار می‌گیرد. در این نمونه‌ها می‌بینیم زن با استفاده از واحد زبانی که برای حیوان یا برده یا هر موجود دارای نقص و عیب کاربرد دارد، توصیف می‌شود که رابطی است برای پی‌بردن ذهن به اشتراک زن و دیگری (مادونی). در گفتمان تاریخی نیز با قید عناصری چون حکم، فرمان، دستور و ... که بیانگر اطلاعات گرفته‌شده از حوزه سلطنت و فضای واقعی دربار هستند، تصویر ضعیف و مادونی زن تقویت می‌شود. در واقع زن و حیوان، زن و برده، زن و عیب و ... همتای یکدیگر به شمار می‌آیند. زن به دلیل تفاوت بدنی، ناقص تعریف می‌شود و با این تعریف، اعمالی از خود بروز می‌دهد که می‌تواند آسیب‌رسان باشد. همچنین در این متون، زن در بیشتر مواقع با نیاز تعریف می‌شود که ناشی از نابالغی اوست.

۱.۳.۴. زن به مثابه حیوان

یکی از عبارتهایی که به فهم مفهوم حیوانی (شکار یا صیدبودن) زن کمک می‌کند، «در حباله آوردن» است. تعبیر

زبانی حباله، قید یا بندی است که برای به دام انداختن حیوان استفاده می‌شد.

«یراق را اندیشه در سر افتاد که مادر او را در حباله آرد.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲/۲۰۵).
 «یکی آنک مادر او در حباله سلطان بود و خواهر سلطان بعد از دختر در خانه او از ادبار بخت و
 نحوست طالع به تسویل آن جماعت برخلاف سلطان در پرده خلاف جنگ می‌ساختند.» (جوینی،
 ۱۳۸۲، ص. ۲/۳۶).

«عمّه چنگیزخان را در حباله داشت.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۶).
 «دختر امام‌الدین رافغان ... در حباله من است.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص. ۲۶۳).
 «اگر مصلحت فرمایی، دختر خود را در حباله تو آرم تا دوستی مؤکد شود.» (نسوی، ۱۳۹۴، ص.
 ۱۲۰).

«والده ملک در حباله او بود.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۲۸۵).
 «نزدیک بود که فتح برآمدی، سستی بر ایشان راه یافت و هرکسی گردن خری و زنی گرفتند.» (بیهقی،
 ۱۳۸۳، ص. ۸۷۵).

معنی داربودن واحدهای دستوری در انتقال مفهوم تأثیر دارد. قراردادن واژه «گردن» در روی یک پیوستار و اشاعه آن به
 خر و زن، معنای واحدی را برای آن دورقم می‌زند و زن به‌عنوان حیوان در مرکز توجه قرار می‌گیرد.^۵

۲.۳.۴. زن به مثابه بنده

«پسرم زنی سلیطه دارد که به حال نسازد و فرمان نبرد؛ از این سبب عاجز و پیر شده است.» (راوندی،
 ۱۳۶۴، ص. ۷۵).

«دختر سلطان، گوهر خاتون در حکم او بود.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۲۴۴).
 «ترکان خاتون، دختر طغماج خان، در حکم سلطان بود.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۱۳۳).
 «گوهر خاتون که به حکم ملک داود بوده بود، به ملک محمد داد و ولیّ عهدش کرد.» (راوندی،
 ۱۳۶۴، ص. ۷۵).

۳.۳.۴. زن به مثابه موجودی ناقص

«این دلیل بزرگ‌تر است که مردی شهیم کافی محتشم باید ملک را که چون برین جمله نباشد مرد و
 زن یکی است.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۵۱۵).

در هم آمیختن چند مفهوم واژگانی باعث شکل‌گیری معنای آن می‌شود. واحد زبانی «مردی شهیم، کافی، محتشم باید
 ملک را»، کلید فهم این مفهوم است که زن برای ملک شایسته نیست و همچنین شهادت، کفایت و بزرگ‌منشی
 مختص مردان است؛ پس زن ناتوان، ضعیف و معیوب است.

«بخندیدی و گفتمی آن زن اگر مرد بودی، ما را لشکر بسیار بایستی داشت به نشابور.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۴۱۲).

«او مقناع بر سر خصمان نکرد؛ اما خصمان سر نازنین او بر دار کردند.» (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۶۹).

با توجه به اصول گشتالتی که از اصول مطرح در روان‌شناسی است، می‌توان اشکالی را که در صحنه هستند، اما کامل نیستند، در ذهن خود کامل کرد. برای مثال، در عبارت «مقناع بر سر آن‌ها کردن» که مقناع از لوازمات زنانه است با معنای تحقیری خفت و خواری و عیب همراه است و معنای زن خوار و حقیر است، با توجه به جمله «مقناع بر سر خصمان نکرد»، در ذهن کامل می‌شود.

«این خاندان را دشمنان بسیارند و ما عورات و خزاین به صحرا افتادیم.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲).

به صحرا افتادن یا به صحرا افکندن، آشکار شدن یا آشکار کردن است که با مفهوم عورت؛ آلت تناسلی، شرمگاه و امری که انسان از آن شرم دارد (معین، ذیل مدخل عورت، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۱۸)، انطباق معنایی پیدا می‌کند. این عناصر، آفریده باوری است که زن را عیب می‌داند. آشکار شدن زن در مفهوم شرمگاه، زشت و عیب است. منطبق کردن مفهوم عورت با به صحرا افتادن، دلیل منطقی برای پوشیدگی و مستوری فراهم می‌آورد؛ بنابراین، مستوری یکی از راهکارهای پوشاندن عیب است.

۴.۳.۴. زن به مثابه موجودی نابالغ یا دیوانه

«جمعی از بیوه‌زنان و ایتمای که در شرع یزدانی بر ایشان حرجی نیست و در یاسای چنگیزخانی تکلیفی نه، به التماس نظری نزدیک او آمدندی.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۷۶/۲).

با توجه به اینکه حدود تکلیف و مکلف در قرآن و احادیث مشخص است و از شرایط تکلیف، بلوغ و عاقل بودن است (محمّدی ری‌شهری، ۱۳۹۰، ص. ۴۲۵/۸)، می‌توان دریافت که حرج و تکلیف نبودن بر زنان، ناشی از بی‌عقلی و نابالغی است.

۵.۳.۴. زن به مثابه موجودی آسیب‌رسان^۶

«دور باشید از زنان که نعمت پاک بستانند و خانه‌ها ویران کنند.» (بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۴۷۳).

«تدبیر کارها با رأی زنان افتاد تا بنیادها که پدرش نهاده بود، مضمحل شد و تدبیرهایی که بر منهای اصابت بود، باطل.» (جوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۵۰/۳).

جدول ۱- مجموعه استعاره‌های مفهومی زن در متون تاریخی

زن به مثابه شیء قابل انتخاب و بخشش زن به مثابه شیء ظریف، شکننده و قیمتی زن به مثابه شیء قابل لمس زن به مثابه شیء قابل انتقال زن به مثابه دارایی و اندوخته زن به مثابه باج سیاسی زن به مثابه حس زن به مثابه نور	استعاره مفهومی پدیده‌ای مادی
زن به مثابه ظرف مکان	استعاره مفهومی ظرف
زن به مثابه حیوان زن به مثابه بنده زن به مثابه موجود منقوص زن به مثابه موجود نابالغ و دیوانه زن به مثابه موجود آسیب‌رسان	استعاره مفهومی جاندار منفی (دیگری)

در جدول زیر مشخص کردن تعداد و نوع استعاره‌های هر متن، ما را در تشخیص میزان وابستگی هر متن به عقیده یا باور غالب می‌تواند کمک کند؛ چنان‌که در این متون می‌بینیم.

جدول ۲- بسامد استعاره‌ها در انواع متون

متون تاریخی	پدیده‌ای- مادی	ظرفی	جاندار منفی
تاریخ جهانگشا	۴۷	۳	۱۰
تاریخ بیهقی	۲۵	۱	۹
راحة الصدور	۱۸	۰	۱۱
سیرت جلال	۱۶	۰	۶

نتیجه‌گیری

این تحقیق با هدف تبیین جایگاه زن در چهار دوره تاریخی استیلای ترکان با رویکرد شناختی یا استعاره مفهومی انجام

شد. داده‌های تحقیق، حاصل بررسی چهار متن تاریخی تاریخ بیهقی، راحة الصدور، سیرت جلال و تاریخ جهانگشا. با بررسی توصیفی انواع استعاره‌ها و استخراج نگاشت‌های مرتبط با آن، مشخص شد که استعاره‌های زن، در سطح زبانی متون تاریخی، بیشتر از نوع هستی‌شناختی است. مفهوم زن در این استعاره با استفاده از حوزه‌های مفهومی پدیده‌ای-مادی، ظرف و موجود منفی، مفهوم‌سازی می‌شود. بیشترین فراوانی مربوط به استعاره‌های شیء بنیاد هستند.

ساحت تاریخ، مملو از استعاره‌هایی است که زن در آن‌ها مانند ابزار و جماد مبادله می‌شود. اگرچه اقوام ترک در سرزمین‌های اولیه خود با آداب و رسوم بومی‌ای که داشتند، به زن اهمیت زیادی می‌داده‌اند، اما با نفوذ اسلام به سرزمین‌های آسیای مرکزی و ارتباط نزدیک اعراب و ایرانیان با فرهنگ و آداب و رسوم ایرانی-اسلامی و عربی و همچنین با روی آوردن گروه‌ها و قبایل ترک به اسلام، بسیاری از آداب و رسوم موجود در میان قبایل ترک جای خود را به آداب و سنن قوم غالب داد و جایگاه زنان نیز تا حد بسیار زیادی تابع شرایط محیط جدید شد.

با دقت در بسامد مفاهیم استعاری، می‌توان دریافت که همه مفاهیم شکل گرفته از زن در استعاره‌ها، به جهان‌بینی و بینش جامعه مردسالار درباره او مربوط می‌شوند. با توجه به چنین تصویری در این چهار اثر، رویکردی متفاوت به زن وجود دارد و انتخاب یا گزینشی که از او در این متون صورت گرفته است، چندان همسان و همانند نیست.

چنان‌که از نمونه‌ها نیز پیداست، دوره حکومتی سلجوقیان و خوارزمشاهیان که با رنگ و بوی قبیله‌ای خود ارتباطش را کامل نگسسته بود و زن با همان تفکر سنتی، تقریباً جایگاه خود را حفظ کرده بود، بسامد استعاره‌های پدیده‌ای و مادی و ظرفی کمتر دیده می‌شود؛ اما در تاریخ جهانگشا و تاریخ بیهقی که سنت‌های قبیله‌ای تحت تأثیر فرهنگ ایرانی-عربی قرار گرفته، میزان این استعاره‌ها بیشتر است؛ به این دلیل که جوینی در طبقه مبتنی بر اعمال سلطه و قدرت بوده و تفکر نظامی‌گری وی بر استعاره‌ها سایه انداخته است. چنان‌که در بیشتر قسمت‌های جهانگشا، زن همچون شیء منفعل و سلطه‌پذیر در صلح‌ها و جنگ‌ها معامله می‌شود و در طرح‌واره‌های استعاری با اصطلاحات جنگی و درباری به تصویر می‌آید.

با توجه به اینکه بر جامعه فکری متون تاریخی، قدرت سیاسی و مالی احاطه دارد و مسائل با دید سیاسی و مالی گزارش می‌شود و از موضع جاه و مقام و پول و ثروت، مسائل ارزیابی می‌شوند و مورخ در چنین فضای درباری، به‌عنوان کسی که حوادث و وقایع را تحلیل و بررسی می‌کند، وظایف درباری و دیوانی داشته است، تأثیر بینش درباری حاکم بر فضای ذهنی نویسنده بر استعاره‌های متون چهارگانه، به‌ویژه تاریخ جهانگشا و تاریخ بیهقی، حکایت از

حاکمیت مرد بر زن دارد و شیئت زن در مقابل شخصیت مرد قرار می‌گیرد و ضمن پذیرش زن به‌عنوان یک واقعیت جمادی، حفظ و نگهداری از آن ضروری و لازم به شمار می‌آید.

پی‌نوشت

۱. برای نمونه‌های بیشتر: (← بیهقی، ۱۳۸۳، صص. ۱۶۰، ۲۸۲؛ جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۲۸/۱، ۱۲۷، ۱۹۱ و ۲۰۰/۲، ۱۷۷).
۲. برای نمونه‌های بیشتر: (← بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۶۰؛ جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۲۲/۱، ۱۶۴ و ۱۳۵/۳؛ نسوی، ۱۳۹۴، صص. ۲۶۶ و راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۹).
۳. برای نمونه‌های بیشتر: (← جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۲۸/۱، ۱۰۷، ۱۸۰، ۲۰۸ و ۸۵/۲، ۱۱۶، ۱۵۷-۱۵۸ و ۱۹۹-۲۰۱ و ۱۶۹/۳؛ بیهقی، ۱۳۸۳، صص. ۱۱، ۱۷، ۶۰، ۶۲، ۱۷۶ و نسوی، ۱۳۹۴، صص. ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۶، ۲۴۱).
۴. برای نمونه‌های بیشتر: (← بیهقی، ۱۳۸۳، صص. ۲۶۱، ۲۸۲، ۴۰۵، ۴۱۹، ۷۳۲، ۹۹۲، ۸۸۸ و ۱۱۰۱؛ نسوی، ۱۳۹۴، صص. ۶۱، ۱۰۰، ۲۰۰؛ راوندی، ۱۳۶۴، صص. ۲۲۷، ۲۳۶، ۲۶۸-۲۶۹، ۳۳۶؛ جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۱۴۹/۱، ۱۵۴، ۱۸۳ و ۱۱۶/۲، ۱۵۷، ۱۸۵، ۱۸۷، ۲۰۱، ۲۱۳، ۲۴۶).
۵. برای نمونه‌های بیشتر: (← بیهقی، ۱۳۸۳، صص. ۱۱۲، ۱۶۰، ۴۱۹، ۷۵۷؛ نسوی، ۱۳۹۴، صص. ۱۱۱؛ راوندی، ۱۳۶۴، صص. ۳۷، ۵۹، ۱۷۸، ۳۷۴؛ جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۱۷۳/۱، ۱۷۸، ۲۷۶/۲).
۶. برای نمونه‌های بیشتر: (← جوینی، ۱۳۸۲، صص. ۲۷۶/۱، ۵۳۲ و ۲۶۷/۲؛ بیهقی، ۱۳۸۳، ص. ۸۹۶).

کتابنامه

- آق‌سرای، ک. م. م. (۱۳۶۲). تاریخ سلاجقه یا مسامرة الاخبار و مسایرة الاخبار. تصحیح عثمان توران. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- ابن اثیر، ا. ع. (۱۳۶۸). تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران. ترجمه عباس خلیلی، ابوالقاسم حالت و علی هاشمی حایری. چاپ دوم. تهران: علمی.
- ابن فضلان، ا. (۱۳۴۵). سفرنامه. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیانی، ش. (۱۳۸۸). زن در ایران عصر مغول. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بیهقی، ا. (۱۳۸۳). تاریخ بیهقی. تصحیح خلیل خطیب رهبر. سه جلد. چاپ نهم. تهران: مهتاب.
- تاریخ سزّی مغولان. (۱۳۵۱). ترجمه شیرین بیانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ثامنی، س. (۱۳۹۳). بررسی استعاره زن در متون نوشتاری زبان فارسی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان تهران.
- جویی، ع. (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشا. تصحیح محمد قزوینی. سه جلد. چاپ سوم. تهران: دنیای کتاب.
- دفتری‌نژاد، ا. (۱۳۹۲). بررسی استعاره زن در متون نوشتاری فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی. دانشگاه پیام نور استان تهران.
- دورانت، و. (۱۳۷۸). تاریخ تمدن. ترجمه احمد بطحایی و همکاران. ج ۱. چاپ سیزدهم. تهران: علمی فرهنگی.
- راوندی، م. ع. (۱۳۶۴). راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق. تصحیح محمد اقبال و مجتبی مینوی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- زریاب خوبی، ع. (۱۳۶۸). بزم‌آورد؛ شصت مقاله درباره تاریخ، فرهنگ و فلسفه. چاپ اول. تهران: علمی.
- ساسانی، ف. (۱۳۹۰). استعاره؛ مبنای تفکر و ابزار زیبایی‌آفرینی. چاپ دوم. تهران: سوره مهر.
- عبدالکریمی، س. (۱۳۹۳). فرهنگ توصیفی زبان‌شناسی شناختی. چاپ اول. تهران: علمی.
- قاسمی، ز. (۱۳۹۴). بررسی استعاره‌های مفهومی زن در شعرهای فروغ فرخزاد. پژوهش‌های زبان و ادب غنایی. دوره ۵. ش ۱۶. صص ۲۵-۳۶.
- قاسمی، ز. (۱۳۹۵). بررسی استعاره‌های مفهومی (بر پایه نظریه لیکاف و جانسون) درباره شخصیت زن در آثار پروین اعتصامی. سیمین بهبهانی و فروغ فرخزاد. پایان‌نامه دکتری. دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.
- قدیمی قیداری، ع.، و فرجی، م. (۱۳۸۷). بررسی کارکردهای سیاسی و فرهنگی زنان هیئت حاکمه در حکومت‌های ترک از دوره غزنویان تا پایان سده هشتم قمری. پژوهش‌های تاریخی. دانشگاه سیستان و بلوچستان. ش ۲. صص ۱۱۳-۱۳۸.

لیکاف، ج.، و جانسون، م. (۱۳۹۵). استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم. ترجمه هاجر ابراهیمی. چاپ دوم. تهران: نشر علم.

محمّدی ری شهری، م. (۱۳۹۰). دانشنامه قرآن و حدیث. قم: دارالحدیث.

محمودی بختیاری، ب.، و همکاران. (۱۳۹۰). بازتاب اندیشه مردسالارانه در زبان فارسی؛ پژوهشی در جامعه‌شناسی زبان. زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان). دوره ۲. ش ۴. صص ۹۱-۱۰۷.

معین، م. (۱۳۸۶). فرهنگ یک‌جلدی. چاپ سوم. تهران: زّین.

نخجوانی، م. ه. (۱۹۶۴). دستورالکتاب فی تعیین المراتب. تصحیح عبدالکریم علی‌اوغلی علی‌زاده. چاپ اول. مسکو: انستیتوی خاورشناسی شوروی.

نسوی زیدری خرندزی، ش. م. (۱۳۹۴). سیرت جلال‌الدین منکبرنی. تصحیح مجتبی مینوی. چاپ پنجم. تهران: علمی.

نیلی پور، ر. (۱۳۹۴). زبان‌شناسی شناختی؛ دومین انقلاب معرفت‌شناختی در زبان‌شناسی. چاپ اول. تهران: هرمس.

هاشمی، ز. (۱۳۹۴). عشق صوفیانه در آینه استعاره (نظام‌های استعاری عشق در متون عرفانی متثور بر اساس نظریه استعاره شناختی). چاپ اول. تهران: علمی.

Grady, J.E. (2007). "Metaphor", in *the Oxford Handbook of cognitive Linguistics*, ed. Dirk Geeraerts and Hubert Cuyckens, Oxford: Oxford University Press.

Kovecses, Z. (2002), *Metaphor. A practical introduction*, Oxford, Oxford University Press.